

Textual Criticism of *Tahrīmat al-qalam* beside Editing Some Couplets of it

Mahmoud Rahimi^{1*}
Mohammad-Kazem Yusufpur²

Abstract

Sanā'ī is one of the epoch maker and eloquent poets in history of Persian literature. Among survived works by him one can name the short mathnavī *Tahrīmat al-qalam*. This mathnavī has been edited by Mujtabā Mīnuvī (1957-8), Rizā Māyil Hiravī (1967) and Muḥammad-Taqī Mudarris Rażavī (1969). The last effort, i.e. the edition by the late Mudarris Rażavī, has been the target of researchers' attention and reference during the last half century. But in this edition one can still see a variety of omissions and slips which is mostly emerged through partial deficiency of editor's sources as well as methodological mistakes. In this research, after searching for and acquiring all of the known manuscripts up to now, we have dealt with their examination and genealogy, in addition to the history of the text. Then we have edited and reformed a remarkable number of couplets in Mudarris Rażavī's edition, with regard to manuscripts of the text, the text's evidence, analogous concepts and structures in other literary and mystical texts, old and new lexicons, in addition to the contemporary researches.

Keywords: Sanā'ī, *Tahrīmat al-qalam*, Text research, Genealogy of manuscripts, Textual criticism.

Extended abstract

1. Introduction

In addition to this fact that Sanā'ī is an epoch maker poet, he is also a work-intensive and a variety of literary works is attributed to him. During the last 60 years, the authority of short Mathnavīs has been seriously doubted. Although de Bruijn has questioned attribution of *Tahrīmat al-qalam* to him, and de Blois accordingly has so, most of the researchers before de Bruijn, and albeit after him, have accepted *Tahrīmat al-qalam*'s attribution to Sanā'ī and unlike to other

---

* 1. PhD in Persian Language and Literature, University of Semnan, Semnan, Iran.

(Corresponding Author: mahmood_rahimi@ymail.com)

2. Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.
(yousoufpor@guilan.ac.ir)

works like *Sanā'ī-ābād*, *‘Iqnāmah*, *Tariq ul-tahqiq*, etc. *Tahrīma* is regarded as an undoubted work by him.

Tahrīmat al-qalam is contained in two of the oldest documents of Sanā'ī's works: 1- Velieddin 2627 (now in the Bayezit Library, Istanbul) which was copied at Herat in 683-84 A.H. /1284-85; 2- Unquestionably early (second half 6th cent.), but not dated, is the *Tahrīmat al-qalam* that is contained in the *kulliyāt* manuscript that was kept at the Kābul Museum before its building was pillaged and destroyed during the upheavals of the past few decades in Afghanistan. Its present whereabouts are unknown, but fortunately it had been published in a facsimile edition in Kābul in 1977.

These two are manuscripts of Sanā'ī's collected works (*Kulliyāt*). It should be noted that other old manuscripts only include some works by Sanā'ī, so absence of a certain work can not be used as an evidence for its authority's disapproval. Additionally, none of the spurious Mathnavīes is contained in the old sources. Works such as *Tariq ut-Tahqiq*, *‘iqnāmah*, *Sanā'ī-ābād*, *Bahrām va Behrūz*, etc. are attributed to Sanā'ī only in the manuscripts dated to 11th A.H. and thereafter. Some of these Mathnavīes contained in the manuscripts of 9th and 10th A.H. centuries, and are attributed to poets other than Sanā'ī.

2. Theoretical Framework

This research is on the framework of textual criticism. Textual criticism tries to reach to the nearest version of the text seeped from the writer's pen, based on the most reliable, accurate and oldest sources. In order to achieve this aim, the critic follows principles and methods in which the selected version of the text is chosen based on the evidence and documents. The critic also avoids conjectures and arbitrary or taste-connected applications.

3. Methodology

Manuscripts consisting of *Tahrīmat al-qalam* are our main documents and sources in editing the lines (“Bayts” hereafter). Additionally, other works by Sanā'ī, works by his contemporaries, mystical texts and lexicons, etc. expand our source basis.

The dominant characteristic of all these manuscripts is that they are written between 6th – 9th centuries A.H. and there is no trace of *Tahrīma* in manuscripts thereafter. Survived manuscripts of this text that we know are four:

- Ms. Velieddin 2627 (now in the Bayezit Library), dated 683-4 A.H., Istanbul;
- Ms. *kulliyāt* that was kept at the Kābul Museum (No. 318 in catalogue by de Beaurecueil); facsimile edition in Kābul in 1977;
- Fātih library 3734, by Gulšanī Hiravī in 884 A.H., Istanbul;
- Hālet Efendi Ilavesi 61, Istanbul.

Considering our final selected text, it seems that validity of Kābul manuscript stands at the first level, and Veliuddin Efendi at the second.

5. Discussion & Results

From 103 Bayts collected in Mudarris Rażavī's edition, we re-edited Bayts No. 3, 4, 22, 23, 33, 34, 38, 42, 44, 47, 52, 58, 64, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 90, 102. Our editions include lexical cases, grammatical forms, verb applications, order and arrangement of Bayts, etc. besides, in this paper a few misprints are mentioned and re-edited.

6. Conclusions & Suggestions

In regard to the small number of the lines this Mathnavī (103 Bayts), mistakes and slips count of Mudarris Rażavī's edition (34 cases) are remarkable. This fact shows that subsequent researches are necessary to achieve a recension such as many other texts. Another achievement gained through our research refers to the degree of validity and accuracy of text variants in the existing manuscripts of this Mathnavī. In most cases the records of Kābul are more accurate and older than other manuscripts. However, the late fact is not generalizable to other works by Sanā'ī.

Select Bibliography

- de Blois, François, 2004. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Vol. V (Poetry of the Pre-Mongol Period), London and New York: Routledge Curzon.
- de Bruijn, J. T. P., 1983. *Of Piety and Poetry: The Interaction of Religion and Literature in the Life and Works of Ḥakīm Sanā'ī of Ghazna*, Leiden: Brill.
- Idem, "the Qalandariyyāt in Persian Mystical Poetry," in *The Legacy of Mediaeval Persian Sufism*, ed. Leonard Lewisohn, London and New York, 1992: 75-86.
- Sanā'ī-i Ġaznavī, Ḥakīm Majdūd-i Ādam, 1957-8. "Tahrīmat al-qalam," ed. by Muġtabā Mīnuvī in *Farhang-i Īrānzamīn*, v, 5- 15. [in Persian]
- Idem, 1969. *Mathnavīhā-i Ḥakīm Sanā'ī*, ed. by Muġammad-Taqī Mudarris-i Rażavī, Tehran Intišārāt-i Dānišgāh-i Tihṛān. [in Persian]
- Idem, 1998. *Ḥadiqat al-ḥaqīqa wa šari'at al-ṭariqa (Fakri-nāma)*, ed. Muġammad-Taqī Mudarris-i Rażavī, Tehran: Intišārāt-i Dānišgāh-i Tihṛān. [in Persian]
- Idem, *Kullīyat*, ms. Veliuddin 2627 (now in the Bayezit Library, Istanbul) copied at Herat in 683-84 A.H. /1284-85
- Idem, 1977. *Kullīyat-I aš'ār-i Ḥakīm Sanā'ī Ġaznavī (quddisa sirruh)*, ĉāp-i 'aksī, ed. By 'alī-Aşgar Bašīr, Kābul. [in Persian]
- Idem, 2009. *Dīvān*, ed. Muġammad-Taqī Mudarris-i Rażavī, Tehran: Intišārāt-i Sanā'ī. [in Persian]

Utas, Bo, 1973. *Ṭarīq ut-Taḥqīq: A Critical Edition, with a History of the Text and a Commentary*, Lund: Scandinavian Institute of Asian Studies.

How to cite:

Rahimi, M, & Yusufpur, M.K. 2021. "Textual Criticism of *Taḥrīmat al-qalam* beside Editing Some Couplets of it". *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*, 2(12): 187-210. DOI:10.22124/plid.2022.21317.1583

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

متن‌شناسی تحریریه القلم و تصحیح ابیاتی از آن

محمود رحیمی

محمد کاظم یوسف پور^۲

چکیده

از جمله آثار آثاری که از سنائی غزنوی، شاعر زبان‌آور و دوران‌ساز تاریخ ادبیات فارسی باقی مانده، مثنوی کوتاه *تحریریه القلم* است. این مثنوی را استادان دانشمند مجتبی مینوی (۱۳۳۶)، رضا مایل هروی (۱۳۴۶) و محمد تقی مدرس رضوی (۱۳۴۸) تصحیح کرده‌اند. آخرین کوشش، یعنی تصحیح شادروان مدرس رضوی، در نیم‌قرن اخیر همواره محل توجه و مراجعه اهل تحقیق بوده‌است. با این حال، در این چاپ سهوهای متعددی دیده می‌شود که غالباً به سبب برخی کاستی‌ها در منابع مصحح و اشکالات روش‌شناختی رخ داده‌است. در این نوشتار پس از جست‌وجو و تحصیل همه منابع شناخته‌شده این مثنوی تا امروز، نخست به تبارشناسی این منابع و نقد و تحلیل متن‌شناختی آنها پرداخته‌ایم، سپس براساس این دست‌نوشت‌ها، با توجه به قراین موجود در خود متن، مضامین و ساخت‌های مشابه در سایر متون ادبی و عرفانی کهن، فرهنگ‌های قدیم و جدید و تحقیقات معاصران، تعداد قابل توجهی از ابیات متن مصحح مدرس رضوی را تصحیح و اصلاح کرده‌ایم.

واژگان کلیدی: سنائی، *تحریریه القلم*، متن پژوهی، تبارشناسی نسخ، تصحیح

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان، Mahmood_rahimi@ymail.com

سمنان، ایران. (نویسنده مسؤول)

yusofpour@guilan.ac.ir

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

۱- اصالت تحریر القلم

سنائی از شاعران دوران‌ساز تاریخ ادبیات فارسی است و همواره به این مطلب با تعابیر مختلف اذعان کرده‌اند. علاوه بر این، سنائی شاعری پرکار نیز هست و آثار متعددی به او نسبت داده‌اند. در شصت سال گذشته، صحت انتساب مثنوی‌های کوتاه به او محل تأمل جدی بوده‌است. هرچند دو بروین^۱ (116-117: 1983) استحساناتی در ردّ نسبت *تحریر القلم* مطرح کرده و به تبع او دوبلوا^۲ (441: 2004) نیز در نسبت آن به سنائی شک کرده‌است، تا پیش از دو بروین، و البته پس از او، غالب پژوهشگران صحت نسبت *تحریر القلم* به سنائی را پذیرفته‌اند و برخلاف آثاری چون *سنائی‌آباد*، *عشق‌نامه*، *طریق‌التحقیق* و ...، آن را در زمره آثار مسلم و دانسته‌اند (نک. مینوی، ۱۳۳۶: ۵ به بعد، شفیع کدکنی، ۱۳۸۱: ۱۸؛ 71-94: 1973: Utas).

بررسی صحت نسبت مثنوی‌های کوتاه سنائی، ابعاد گسترده‌ای دارد و مسائل مختلفی در آن دخیل است. انتساب مثنوی‌های مختلف، دلایل مختلفی دارد و قدمت و اعتبار این نسبت‌ها یکسان نیست. بررسی قراین صحت و سقم هر یک از این نسبت‌ها و بررسی تاریخ متن هر یک از این مثنوی‌ها بحثی مستقل می‌طلبد^(۱). در اینجا اجمالاً به مهم‌ترین مسأله تعیین‌کننده، یعنی قدمت و اعتبار منابع *تحریر القلم* اشاره می‌کنیم و شرح بیشتر را به جای خود وامی‌گذاریم.

تحریر القلم در دو سند از کهن‌ترین منابع اشعار سنائی آمده‌است: ۱- نسخه ش. ۲۶۲۷ کتابخانه ولی‌الدین افندی، مورخ ۶۸۳ و ۶۸۴ق، ۲- نسخه کابل در وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان که احتمالاً در نیمه دوم سده ششم کتابت شده‌است. این دو، دست‌نوشته‌هایی از «کلیات» سنائی‌اند. باید توجه داشت که دست‌نوشته‌های کهن دیگر تنها بخشی از اشعار سنائی را در بر دارند و بنابراین، نبود اثری در آنها را نمی‌توان دلیلی بر رد انتساب آن اثر دانست. علاوه بر این، هیچ‌یک از مثنوی‌های مجعول در اسناد و منابع کهن نیامده‌اند. آثاری چون *طریق‌التحقیق*، *عشق‌نامه*، *سنائی‌آباد*، *بهرام* و *بهروز* و ... فقط در نسخه‌های سده یازده و مابعد به سنائی نسبت داده می‌شوند و برخی از این مثنوی‌ها هم که در نسخ قرن نهم و ده آمده‌اند، به کسانی غیر از سنائی منسوب‌اند.

۲- پیشینه تحقیق

مثنوی *تحریر القلم* تا به حال سه بار تصحیح و چاپ شده‌است:

1. de Bruijn
2. de Blois

نخستین تصحیح این متن به همت استاد مینوی با مقدمه‌ای پرنکته و دقیق و گزارش کامل نسخه‌بدل‌ها در سال ۱۳۳۶ ش به چاپ رسید. مینوی در این تصحیح از سه نسخه بهره برد: الف- دست‌نوشت ش ۲۶۲۷ ولی‌الدین (با علامت B)؛ ب- دست‌نوشت ش ۳۷۳۴ فاتح (با علامت F)؛ ج- دست‌نوشت ش ۶۱ حالت افندی علاوه‌سی (با علامت H).

پس از پیداشدن نسخه کابل، رضا مایل هروی متن تحریمه را صرفاً از روی همین نسخه و بدون استفاده از نسخ و منابع دیگر در سال ۱۳۴۶ ش به چاپ رساند. نتیجه کوشش وی چایی حروفی از نسخه کابل است، نه تصحیح متن. افزون‌براین، متأسفانه گاه ضبط‌های کابل هم به‌درستی خوانده نشده‌است.

آخرین تصحیح تحریریه/قلم متنی است که شادروان مدرس رضوی در سال ۱۳۴۸ ش در مثنوی‌های حکیم سنائی به چاپ رساند. در این چاپ از همه نسخ پیشین استفاده نشده و علاوه‌براین، بدخوانی‌ها و سهوهایی در آن راه یافته‌است که به نسبت شمار اندک بیت‌های تحریمه، حجم آنها کم نیست. مدرس رضوی در این تصحیح از عکس دو نسخه استفاده کرده‌است: الف- دست‌نوشت ش ۲۶۲۷ ولی‌الدین (با علامت ع)؛ ب- دست‌نوشت ش ۳۷۳۴ فاتح (با علامت گ). مصحح علاوه‌براین، چاپ مینوی (با علامت م) را پیش چشم داشته و به‌واسطه آن برخی نسخه‌بدل‌های حالت افندی را (به تبع مینوی با علامت H) نقل کرده‌است.^(۲)

۳- طرح مسأله، نقد و تبارشناسی منابع متن

از میان چاپ‌های معرفی‌شده، متن مصحح مدرس رضوی بیشتر محل مراجعه اهل تحقیق بوده‌است. در این تصحیح، متن آسیب‌هایی دیده‌است که در این نوشته کوشش ما بازخوانی و تصحیح آنهاست. مستندات و منابع ما در تصحیح ابیات، نسخه‌های خطی مشتمل بر تحریریه/قلم و همچنین قراین متنی، سایر آثار سنائی، آثار هم‌عصران وی، متون تصوف و کتب لغت است. ویژگی بارز این نسخ آن است که همگی در فاصله سده‌های ششم تا نهم کتابت شده‌اند و در نسخه‌های پس از آن، اثری از تحریمه وجود ندارد. از این متن، چهار نسخه خطی باقی مانده که از وجود آنها اطلاع داریم:

الف- دست‌نوشت شماره ۲۶۲۷ از کتابخانه ولی‌الدین افندی در جامع سلطان بایزید در استانبول که ما آن را «ل» نامیده‌ایم. نسخه ل در سال‌های ۶۸۳ و ۶۸۴ ق کتابت شده و کهن‌ترین نسخه تاریخ‌دار شناخته‌شده از کلیات سنائی است، مشتمل بر فخری‌نامه (حدیقه)،

عقل‌نامه، سیرالعباد، کارنامه، تحریر القلم و دیوان. مثنوی تحریر القلم در برگ‌های ۱۲۱ الف تا ۱۲۲ الف جای گرفته، رقم کاتب در پایان آن مورخ بیستم^(۳) شعبان ۶۸۳ ق است و ۱۰۲ بیت دارد. ل نسخه‌ای کم‌نقطه است.

ب- دست‌نوشته کلیات سنائی در کتابخانه نسخه خطی وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان در کابل (شماره ۳۱۸ در کاتالوگ de Beaucueil) که آن را «ک» نامیده‌ایم. این نسخه که تاریخ کتابت ندارد احتمالاً کهن‌تر از ولی‌الدین و اقدم دست‌نوشته‌های شناخته‌شده از کلیات است. عده‌ای از دانشمندان افغانستان آن را «نسخه‌ای کهنسال که در قرن ششم هجری کتابت شده»، دانسته‌اند (نک. سنائی، ۱۳۵۶: صفحه عنوان؛ بشیر، ۱۳۵۶: دو). سایر محققانی که پس از این به نسخه کابل مراجعه کرده‌اند، این تاریخ را به تصریح یا تلویح پذیرفته‌اند. دوبروین در جدول نسخه‌های خطی دیوان نیمه دوم سده ششم را قید کرده (98: 1983) ولی در بررسی مستقل نسخه کابل، بر آن است که احتمالاً از ولی‌الدین متأخرتر است (ibid: 100) و «به نظر می‌رسد که با یکدیگر مرتبط‌اند» (ibid: 116). او تعیین نیمه اول قرن هشتم به عنوان تاریخ کتابت کابل را فرضی منطقی دانسته است (ibid: 99-100؛ دوبروین، ۱۳۸۴: ۱۸۰).

رسم الخط کاتب، شکل ظاهری حروف و مقایسه خط کابل با کلیات عطار مورخ ۷۳۱ ق در کاخ گلستان که دوبروین بدان استناد می‌کند (برای نمونه‌ای از تصویر نسخه نک. عطار، ۱۳۶۸: ۵۰) گفته‌وی را در باب تاریخ کتابت تا حدودی تأیید می‌کند^(۴)، اما با توجه به اختلافات ساختاری و متنی این دو نسخه، کابل را نمی‌توان منشعب از ولی‌الدین دانست. وجوه افتراق کابل و ولی‌الدین بسیار است. در اینجا به ذکر چند تفاوت عمده بسنده می‌کنیم:

الف- حدیقه این دو نسخه، دو تحریر متفاوت است و در حدیقه ولی‌الدین هزاران بیت وجود دارد که در کابل نیست؛

ب- در نسخه کابل نیز، به‌خصوص در بخش دیوان، اشعار بسیاری هست که در ولی‌الدین نیامده است. از آنجاکه نسخه ولی‌الدین به‌طور کامل به دست ما رسیده، احتمال اینکه این اشعار بعداً ساقط شده باشند مردود است؛

ج- هرچند هر دو، نسخه‌هایی از کلیات‌اند، تعداد و ترتیب آثار مختلف سنائی در آنها یکسان نیست؛

د- تبویب حدیقه در آنها متفاوت است؛

ه- ترتیب اشعار دیوان در آنها تفاوت بسیار دارد؛

و- عناوین ابواب حدیقه یکسان نیست؛

ز- عناوین اشعار دیوان با هم منطبق نیست و نشان از دو تبار متفاوت دارد.
ح- در خلال اشعار مشترک، ابیاتی در کابل وجود دارد که در ولی‌الدین نیست. برای مثال در همین مثنوی *تحریریه/قلم* بیت ۲۴ در کابل آمده، اما در ولی‌الدین از قلم افتاده- است.

ی- مهم‌تر از همه آنکه در برخی ابیات، ضبط‌های درست و کهن‌تری در کابل وجود دارد که در ولی‌الدین تصحیف یا تحریف شده‌است. بنابراین کابل، اصلی غیر از ولی‌الدین دارد که ضبط‌هایی کهن‌تر داشته‌است.

نسخه ک مشتمل بر حدیقه، *سیرالعباد*، *کارنامه*، *تحریریه/قلم* و *دیوان* است. تحریمه که در صفحات ۲۷۶ تا ۲۸۰ چاپ عکسی جای گرفته، ۹۸ بیت دارد و ابیات ۹۹ تا ۱۰۳ که در آنها حبّ اهل بیت دیده می‌شود، در آن وجود ندارد.

ج- دست‌نوشته شماره ۳۷۳۴ کتابخانه فاتیح در استانبول به خط گلشنی هروری در ۸۸۴ق که آن را «گ» نامیده‌ایم. رقم کاتب و تاریخ کتابت در پایان همین مثنوی که انجام نسخه است، آمده. محتویات گ همان محتویات نیمه اول ل، یعنی حدیقه و مثنوی‌های کوتاه است و گ قطعا از روی ل کتابت شده‌است. علاوه بر محتویات، ترتیب آثار، ترتیب ابیات، عناوین، اغلاط متن، یکسانی این دو در ضبط‌های متفاوت با نسخ دیگر، افتادگی برخی ابیات و سایر قرائن، کاملاً مؤید استنساخ گ از روی ل است. کاتب در ضبط اشعار امین است و تفاوت‌های جزئی آن با ل، غالباً برخاسته از بی‌نقطه‌بودن ل است، اما این دقت در عناوین کمتر است. برای مزید اطمینان، عبارت تمامی *کارنامه* و شروع تحریمه از این دو نسخه نقل می‌شود. علاوه بر قرائنی که ذکر شد، تطبیق عباراتی که نقل می‌کنیم، به روشنی نشان می‌دهد که گ از روی ل نوشته شده‌است. نشانه‌های دقت کمتر در عناوین را نیز در نمونه زیر می‌توان دید:

گ: نوع سیوم از دیوان حکیم سنایی به
آخر رسید و آن کارنامه است و نوع چهارم
که *تجربه‌العلم* [است] مکتوب خواهد
[شد] انشاء الله تعالی حامداً و مصلياً

ل: نوع سهام از دیوان حکیم سنایی به
آخر رسید و آن کارنامه است و نوع چهارم
که *تحریریه/قلم* است مکتوب خواهد شد
ان شاء الله تعالی حامداً و مصلياً

گ بعضاً در خواندن کلمات و عباراتی از ل که دستخوش مرور زمان شده، اطمینان‌بخش است. گ مشتمل است بر فخری‌نامه (حدیقه)، عقل‌نامه، سیرالعباد، کارنامه و تجربه‌العلم (تحریقه‌القلم). تحریمه در برگ‌های ۳۹۴ الف تا ۳۹۷ الف جای گرفته و ۹۹ بیت دارد.

د- دست‌نوشته شماره ۶۱ حالت افندی علاوه‌سی (ملحقی) در استانبول که آن را ح نامیده‌ایم. موضع ترقیمه در آن نانویس است و در آن به خطی جدیدتر تاریخ ۱۱۳۲ق را نوشته‌اند. مینوی نسخه را از قرن نهم دانسته و در توضیح افزوده که «در آخر نسخه تاریخ کتابتی از قرن دوازدهم الحاق کرده‌اند که درست نیست» (۱۳۳۶: ۸). ح محتوی حدیقه، سیرالعباد، کارنامه و تحریقه‌القلم است. تحریمه در آن ۷۲ بیت دارد. در برگ‌های ۱۹۱ ب تا ۱۹۳ ب جای گرفته و پس از بیت ۷۵ بر اثر افتادگی اوراق نسخه، ناتمام مانده‌است. برگ‌های حاوی ابیات پایانی تحریمه در نسخه کنونی باقی نمانده. ح با ک خویشاوندی دارد و ضبط‌های مشابه در آنها بسیار است. بیت ۲۴ که در ک آمده در ح هم هست، ولی ۳ بیت از ابیات ک در ح از قلم افتاده‌است.

۴- ترتیب و اصالت ابیات

ترتیب ابیات تحریقه‌القلم در هر چهار نسخه آن یکسان است، اما تعداد ابیات یکسان نیست و هرکدام از دست‌نوشته‌ها، یک یا چند بیت را ندارند: ل: (-) ۲۴؛ ک: (-) ۹۹ تا ۱۰۳؛ گ: (-) ۱۲، ۲۴، ۴۹، ۸۱؛ ح: (-) ۵۴، ۶۵ و ۶۶. ۷۶ تا ۱۰۳.

دلایل و میزان اهمیت این کم‌وکاست‌ها متفاوت است. تفاوت مهم در وجود بیت ۲۴ است که با توجه به ساختار مثنوی، اعتبار نسخه کابل و تأیید نسخه حالت افندی، اصیل است و در نسخه ل به نظر می‌رسد که سهواً از قلم افتاده‌است. کاتب ک ابیات ۹۹ تا ۱۰۳ را به دلایل ایدئولوژیک نوشته‌است. نسخه گ چون از روی ل کتابت شده، نقایص آن مستقلاً اعتباری ندارد و در ح نیز که تباری نزدیک به ک دارد، نقص اصلی (ابیات ۷۶ تا ۱۰۳) به دلیل افتادگی اوراق نسخه است. ابیات ۵۴، ۶۵ و ۶۶ که در ح نیامده با توجه به نسخ کهن و معتبرتر ل و ک از ابیات اصیل متن است.

۵- تصحیح ابیات

ب ۳- ناطقی بی ضمیر و اندیشه^(۵)

کاملی بی سفاقت و پیشه

مصراع اول در چاپ‌های مینوی و مدرس رضوی به همین صورت است و مینوی احتمال داده که «کاملی: شاید در اصل 'کاتبی' بوده» (۱۳۳۶: ۱۰)، اما «کاملی» صحیح است و در واقع این «سفاهت» است که در اصل «صناعت» بوده. هر یک از دو مصراع این بیت به مرتبه‌ای از کمال در حکمت قدیم اشاره دارد. در حکمت قدیم کمال بر دو گونه است: کمال طبیعی و کمال صناعی.

در مصراع دوم «ناطق» ناظر به کمال طبیعی یا کمال اول است. در کمال اول شیء در حد ذات کامل می‌شود، مثلاً برای انسان ناطق بودن کمال اول است، زیرا اگر ناطق نباشد، انسان محقق نمی‌شود.

در مصراع اول «کامل بودن بی صنعت و پیشه» به کمال صناعی یا کمال ثانی اشاره دارد. در حکمت قدیم شیء با کمال ثانی در صفاتش کامل می‌شود، مثل اینکه انسان مهندس یا کاتب است، چه انسان در حد ذاتش محتاج به آنها نیست و ممکن است ذات انسان باشد و مهندس و کاتب نباشد. پس این صفت مهندس و کاتب برای انسان کمال ثانی‌اند. کمال صناعی مقابل کمال طبیعی است و عبارت از صفت و امری است که به واسطهٔ صنع صانع در شیء پدید می‌آید، حال آنکه کمال طبیعی امری است که صنع را در آن مدخلیتی نیست (نک. فاضل تونی، ۱۳۸۸: ۶۳؛ سجادی، ۱۳۷۵: ۶۲۹-۶۳۰). «پیشه» را هم، سنائی در کنار «صنعت» به کار برده است:

پیشهٔ چرخ مردم‌آزاری است   صنعت روزگار خونخواری است
(سنائی، ۱۳۷۷: ۷۴۲)

بنابراین آنچه مناسب بیت است، «صناعت» است نه «سفاهت» و بیت را بدین صورت باید تصحیح کرد:

کاملی بی صنعت و پیشه   ناطقی بی ضمیر و اندیشه

***

ب ۴- لوح محفوظ پاک دفتر تست   عقل کل پیشکارهٔ در تست

ابیات ۱ تا ۲۲ این مثنوی خطاب به قلم و در وصف و مدح آن است و طبعاً قلم «در» و بارگاهی ندارد. «در» تنها در گ آمده‌است و گفتیم که گ از روی ل کتابت شده‌است. ضبط ل - و سایر دست‌نوشته‌ها - «سر» است، پس ضبط گ نتیجهٔ تصرف کاتب است و اعتباری

ندارد. «سر»، مانند «زبان» و «نوک» در ابیات دیگر، اشاره به ظاهر قلم دارد و به این ترتیب همان ضبط کهن‌ترین نسخ درست است:

لوح محفوظ پاک دفتر توست   عقل کل پیشکاره سَرِ توست

***

ب ۲۲ - آن گرانیست با تو پیوندی   از سر راستی دهم پندی

بیت بدین صورت نامفهوم و غیرمتناسب با ابیات قبل و بعد است. روشن است که در آن بدخوانی یا غلطی مطبعی رخ داده و صورت درست آن چنین است:

آنکه را نیست با تو پیوندی   از سر راستی دهم پندی

***

ب ۲۳ تا ۲۵ - چون قلم را ستایشی کردم   در بیان کـردنش در آوردم

چون ز دریای وهم در می‌سفت   در بیان حدیث با من گفت

کای تنت امر دیو را مأمور   چند از این دیو بودن مستور ...

بیت ۲۴ در دو نسخه‌ای که مدرس در اختیار داشته وجود ندارد. این بیت در ح به همین صورت آمده و مینوی به‌درستی آن را از روی این نسخه در تصحیح خود گنجانده و مدرس نیز بیت را از روی چاپ مینوی آورده‌است. دو مسئله در باب این بیت مطرح است: اصالت و ضبط. این بیت در نسخه کابل که پس از چاپ‌های مینوی و مدرس در دسترس قرار گرفت آمده و به‌این ترتیب علاوه بر ساختار مثنوی و نسخه حالت افندی که اصالت بیت را تأیید می‌کرد، سندی معتبر نیز بر اصالت آن صحه می‌گذارد. در بیت ۲۴ در ک به‌جای «بیان حدیث»، «میان حدیث» ضبط شده‌است. ابیات ۲۳ و ۲۴ تخلص مثنوی از مدح به بیان حقایق است. ابیات قبل (۱ تا ۲۲) مدح قلم از زبان شاعر، و ابیات بعد (۲۵ تا ۹۸) حقایق مورد نظر شاعر از زبان قلم است. شاعر در ابیات ۲۳ و ۲۴ راوی را به‌این ترتیب عوض می‌کند که می‌گوید: پس از آن که قلم را ستایش کردم/ آن را به بیان در آوردم// و قلم وقتی که به بیان مطالب مشغول بود،/ در میان سخنانش با من گفت ...^(۶)

ضبط ک یعنی «میان» به‌جای «بیان» را سیر ابیات هم تأیید می‌کند، بدین ترتیب که با توجه به مصراع دوم بیت ۲۳ که در آن قلم بیان مطالب را شروع می‌کند و مصراع اول بیت ۲۴ که در آن مشغول سخن گفتن است، ذکر دوباره «بیان» و شروع دوباره سخن وجهی ندارد و «میان» مناسب‌تر است:

چون ز دریای وهم در می‌سفت در میان حدیث با من گفت ...

***

ب ۳۳- آنچه در باطنت نهان باشد دیده صراف در تو آن باشد

«دیده» ضبط گ و با توجه به ل، نتیجه تصرف کاتب است. نحو بیت هم در این صورت اشکال دارد. در کهن‌ترین منابع (ل، ک، ح) به درستی «دید» آمده است. «دید» در اینجا به معنای برآورد و تخمین کردن قیمت یا اندازه چیزی است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «دید» و «دید زدن») و به این صورت نحو بیت و معنای آن روشن است:

آنچه در باطنت نهان باشد دید صراف در تو آن باشد

***

ب ۳۴- رو بروی آر آهنت ز درون وز درون سو بر این زر بیرون

«سون» صورتی کهن از «سو» به معنی طرف و جانب است (نک. برهان، ۱۳۶۲؛ دهخدا، ۱۳۷۷؛ حسن‌دوست، ۱۳۹۵؛ ذیل «سون»). این واژه غالباً در نسخه‌های سده‌های میانه و متأخر متون فارسی دگرگون شده، اما در دست‌نوشته‌های کهن باقی مانده. در تفسیر قرآن پاک که ظاهراً در اواخر سده چهارم یا اوائل سده پنجم کتابت شده، آمده است: «بر یک سون انگشتیره نبشته بود انا الله لم ازل و به دیگر سون انا الله الحی القیام» (تفسیر قرآن پاک، ۱۳۸۵: ۴۴. نیز نک. سورآبادی، ۱۳۶۵: ۲۰۷ که نسخه اساس آن مورخ ۵۸۴ هـ است). علاوه بر دست‌نوشته‌های کهن، آنجا که «سون» در موضع قافیه بوده، صورت اصیل واژه حفظ شده است:

من گوش کشان گشتم از لیلی و از مجنون آن می‌کشدم زان سو وین می‌کشدم زین سون

(مولانا، ۱۳۷۸: ۴/۱۵۵)

در همین بیت مولانا می‌بینیم که صورت اصلی «سون» در قافیه غزل حفظ شده، ولی در «زان سو» آن را به صورت آشناتر «سو» تغییر داده‌اند. روشن است که «زان سو» هم در اصل «زان سون» بوده است: آن می‌کشدم زان سون وین می‌کشدم زین سون.

در اشعار سنائی هم «سون» آنجا که در موضع قافیه بوده، دستخوش تغییر نشده است:

شه ز بس خون که ریخت از شش سون گوی یاقوت شد زمین از خون

(سنائی، ۱۳۷۷: ۵۲۹؛ نیز نک. همان: ۴۰۷)

در بیت ۳۴ تحریمه نیز، صورت اصیل و کهن با توجه به ک چنین است:

رو بروی آر آهنت ز درون وز درون سون بر این زر بیرون

ب ۳۸- به ریا برمکش ز دل دم سرد کار دعوی مدان و معنی کرد

نحو مصراع دوم مختل است و روشن نیست که «معنی کرد» را در این صورت چگونه باید خواند. تصحیح مینوی «معنی بدان و معنی کرد» نیز مشکل بیت را حل نمی‌کند. خوانندگان متون تعلیمی و تصوف کاملاً با تقابل دعوی و معنی آشنایند و با توجه به نمونه‌های فراوانی که در ذهن دارند می‌دانند که متن مدرس اقرب به صواب است. اشکال در «کرد» است که به سبب رسم الخط دست‌نوشته‌ها نمی‌توان به قطع گفت که حرف اول آن کاف است یا گاف. سنائی همین مضمون را در دیوان تکرار کرده‌است:

صدق و «معنی باش» از آواز و دعوی بازگرد رایض استاد داند شیبه زاع^(۷) از زغن

(سنائی، ۱۳۸۸: ۵۳۱)

با توجه به «باش» در این بیت، به جای «کرد» در بیت تحریمه، شکی باقی نمی‌ماند که در تحریمه هم درست «گرد» است، یعنی «معنی شو، معنی باش»:

به ریا برمکش ز دل دم سرد کار دعوی مدان و معنی گرد

***

ب ۴۲- گر ترا هست هیچ در سر هوش در ره دین ریا نخر بفروش

به‌طور کلی «نخر بفروش» و صورت‌های مختلف آن در دست‌نوشته‌های تحریمه (ل: بخر بفروش؛ ک، ح: بخر مفروش؛ گ: بخر بفروش) محل تأمل است و ما نیز پس از بررسی بسیار، معنای روشنی برای بیت نیافتیم، اما می‌دانیم که «نخر» در اثر سهو مصحح به متن راه یافته‌است. چنان‌که دیدیم این ضبط در هیچ‌یک از نسخ نیست و تصحیح مدرس قیاسی است و ظاهراً به ضبط نسخه ولی‌الدین که بی‌نقطه است نظر داشته‌اند. از آنجاکه فعل نهی در زبان سنائی و هم‌عصران او با «ن» کاربرد نداشته و آن را با «م» و به صورت «مخر» به کار می‌برده‌اند، «نخر» پذیرفتنی نیست و ضبط ولی‌الدین را «بخر» باید خواند. البته نمونه‌هایی بسیار اندک از کاربرد نهی با «ن» یافته‌اند (نک. فرشیدورد، ۱۳۸۰: ۳۲۷) ولی در متن حاضر اگر «نخر» را بپذیریم، صورتی بسیار نادر را به متن راه داده‌ایم، در حالی که در هیچ‌یک از نسخ نیست.

ریا «مفروش» که در ک آمده‌است، هم به جهت اعتبار نسخه و هم با توجه به معنی پذیرفتنی است، اما منظور از «ریا بخر» که همه نسخه‌ها آن را تأیید می‌کند، کاملاً روشن نیست. «ریا خریدن» و «ریا فروختن» در کتاب‌های لغت مدخلی ندارد و در متون نیز نمونه

مشابهی از آنها نیافتیم، اما حدود معنایی آنها را به تقریب می‌توان دریافت. «سالوس فروختن» و «زرق فروختن» به معنای مکر و حيله و ریا کردن است و «سالوس فروش» و «زرق فروش» به معنی ریاکار. شواهد این معنی در متون کم نیست. منظور سنائی از «ریا فروختن» با توجه به اینکه از آن نهی می‌کند ظاهراً همین است که ریا مکن؛ اما «زرق خریدن»، «عشوه خریدن»، «غرور کسی را خریدن» و ... همه به نحوی به معنای باور کردن ریا و حيله و تحت تأثیر فریب قرار گرفتن و فریب خوردن‌اند:

زرق دنیا را گر من بخریدم تو مخر / و کسی بر سخن دیو بشیبد تو مشیبد

(ناصرخسرو، ۱۳۵۷: ۴۲)

با ما به زبان رسم و عادت / زرقی که فروختی خریدیم

(انوری، ۱۳۴۰: ۲ / ۸۹۶)

فریب دشمن مخور و غرور مداح مخر (سعدی، ۱۳۷۷: ۱۷۵).

اگر به قیاس، «ریا خریدن» را هم به همین معنی بدانیم، چیزی پسندیده نیست که شاعر بدان امر کند. شاید منظور آن است که ریای دیگران را به ظاهر بپذیر و باور کن ولی خود ریا مکن:

گر ترا هست هیچ در سر هوش / در ره دین ریا بخر مفروش (؟)

در هر صورت آنچه در تحریریه مدرّس آمده، پایه‌ای ندارد و آن را نباید به عنوان شاهی برای کاربرد نادر «ن» بر سر فعل نهی در متون کهن گرفت. حدس مینوی در هاشم یعنی «شاید: مخر مفروش»، پیشنهادی درخور است و مشکل را حل می‌کند، ولی دست‌نوشته‌های متن آن را تأیید نمی‌کند.

***

ب ۴۴ - هر قدم کاندر آن قدم پیشی / بستری در ره ار براندیشی

در این بیت بدخوانی یا غلطی مطبعی رخ داده است. «بستری» در اینجا مناسبتی ندارد و درست «پستری» است و علاوه بر معنی، تقابل آن با «پیش» در پایان مصراع اول ما را به صورت درست بیت رهنمون می‌شود:

هر قدم کاندر آن قدم پیشی / پستری در ره ار براندیشی

***

ب ۴۷ - جهد کن تا به جهد بیش رسی / یا مگر بر مراد خویش رسی

در این بیت هم دو بدخوانی پیش آمده‌است. در مصراع اول «پیش رسی» درست است و در مصراع دوم با وجود «مگر»، «یا» وجهی ندارد. «تا مگر» درست است و در دست‌نوشته‌های متن هم «تا» آمده‌است، مگر در ل که نقطه ندارد. بنابراین بیت را بدین صورت باید تصحیح کرد:

جهد کن تا به جهد پیش رسی   تا مگر بر مراد خویش رسی

***

ب ۵۲- از خدای از درونت آگاهست   بر زمین نقش خونت اللّٰهست
مصراع اول این بیت کفرآمیز است. خدا در هر حال از درون فرد آگاه است و این درون بنده است که باید از خدای آگاه باشد:

از خدای از درونت آگاه است   بر زمین نقش خونت الله است

***

ب ۵۸- در ره دین چو باز جرّه برد   تا به منقار نغنگند نخورد
سخن از کوشش و تن به تلاش دادن است. در چند جای شعر کاهلی در راه صدق و نگرانی برای نان و چشم‌داشتن به دست دیگران مذمت می‌شود. کلمه درست در پایان مصراع اول «پرد» است: مرد باید در راه دین تلاش کند و تا چیزی را خود، به دست نیاورده باشد نخورد. صورت درست بیت چنین است:

در ره دین چو باز جرّه پرد   تا به منقار نغنگند نخورد

***

ب ۶۴- دست کوتاه کن از گرفت حرام   بر سر آرزو همی نه گام
این صورت که ساده‌شده صورت اصلی است، در ح آمده. درست «بر سر آرزوی خود زن گام» است که در منابع کهن‌تر دیده می‌شود. در گ هم «آرزوی خوردن گام» آمده که «خوردن» در آن، گشته «خود زن» است. چون «گام بر چیزی زدن» به معنی «پا بر سر آرزو نهادن و ترک کردن آن» کم‌کاربرد و غریب است، آن را در ح به صورت آشناتر «بر سر آرزو همی نه گام» تغییر داده‌اند و مدرس رضوی و مینوی هم آن را جایگزین ضبط دست‌نوشته‌های کهن متن کرده‌اند. این تعبیر را عطار هم در *منطق‌الطیر* به کار برده‌است:

دل‌دلِ دردِ تو چون شد گام‌زن   گر زنی گامی، همه بر کام زن

(عطار، ۱۳۸۳: ۴۳۶)

بدین ترتیب بیت را به این صورت باید تصحیح کرد:

دست کوتاه کن از گرفت حرام   بر سر آرزوی خود زن گام

ب ۷۳- پیرری کرده فقر را در کوی   آنگه از وی فقیر نی یک موی

در ابیات قبل یا بعد اشاره‌ای به «پیرری» یا هیچ پیر دیگری نشده و قرینه‌ای نیز وجود ندارد که معلوم شود تشخیص او در چیست و مراد کدام صفت و ویژگی اوست. در اشعار سنائی، از میان پیران اهل ری، به یحیی بن معاذ رازی یا یوسف بن حسین رازی یا کسی دیگر، آنچنان توجهی نشده که با یک اشاره بتوان دانست مقصود از «پیرری» اوست. در واقع پیرری در این بیت تصحیف «پیرزی» است. در فرهنگ‌های کهن، پیرزی فروش صیدلانی است (الزنجی السجزی، ۱۳۶۴: ۱۹۲) که پبلهور و خرده‌فروش باشد (نک. الميدانی، ۱۳۴۵: ۱۹۵؛ تفسیری، ۱۳۵۱: ۱۳۶۵) و «پیرزی» متاع و کالای فرومایه و مال‌التجاره پست است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «پیرزی»). این واژه در دیوان ناصر خسرو باقی مانده است:

مال و ملک و زور تن دایم نماند کاین همه   پیرزی‌هاند و بس بی‌قدر باشد پیرزی

(ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۴۲۱)

سنائی در این بیت تحریمه به صوفیانی که خانقاه را کارگاه کرده‌اند تاخته و در باب خانقاهی این چنین می‌گوید فقر را متاع و مال‌التجاره‌ای بی‌قدر ساخته که با آن مال به دست آورد در حالی که در حقیقت ذره‌ای از وجود او فقیر نیست. در بیت ۷۸ هم، که پس از این بدان خواهیم پرداخت، بر همین اساس می‌گوید که اینان گوهر فقر را بسیار ارزان می‌فروشند. بیت ۷۳ را بدین صورت باید تصحیح کرد:

پیرزی کرده فقر را در کوی   آنگه از وی فقیر نی یک موی

«آنگه» را «آن که» نیز می‌توان خواند.

***

ب ۷۵- درکشیده ز بوی فقر لگام   در سبب آب آرزوی حرام

با توجه به «لگام»، روشن است که در ضبط «آب» سهوی رخ داده و درست «اسب» است. اما پس از این تصحیح هم، بیت همچنان مبهم است و به روشنی نمی‌توان دانست که منظور از «بوی فقر» چیست. «بوی» در اینجا تصحیف «توی» است که در ک و ح باقی مانده. در ل هم این واژه نقطه ندارد. «بوی» که در چاپ مدرس و مینوی آمده، فقط در گ دیده می‌شود و چون می‌دانیم گ از روی ل استنساخ شده، معلوم می‌شود که این ضبط نتیجه تصرف کاتب است. «تو» رسن یک‌تاه تافته است، رسنی که یک‌لا تابند (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «تو») و «توی فقر» اضافه تشبیهی است، مانند «اسب آرزو» در مصراع دوم. سنائی در این بیت، هم در باب

صوفیان پست‌همت می‌گویند که ایشان از رسن فقر لگامی ساخته، در سر اسب آرزوی حرام انداخته‌اند:

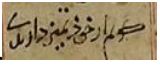
در کشیده ز توی فقر لگام   در سر اسب آرزوی حرام

***

ب ۷۶- گفتم ار خود تمیز دارندی   فقر را بس عزیز دارندی

از جمله کم‌دقتی‌ها در مثنوی‌های سنائی گزارش نادرست بسیاری از نسخه‌بدل‌هاست. مهم‌تر آنکه بعضا ضبط متن نیز پایه‌ای در نسخه‌ها ندارد و آنچه در آنها آمده کاملاً تغییر کرده‌است. در این موارد، در واقع ضبط متن صرفاً نتیجه بدخوانی یا کم‌دقتی است. در اینجا به ذکر یک نمونه بسنده می‌کنیم.

در بیت ۷۶ کلمه اول در همه نسخه «گویم» است. مدرس سهواً آن را در ولی‌الدین (ل)

«گفتم» خوانده، اما در این نسخه هم «گویم» آمده‌است: در سیاق کلام و سیر مثنوی هم «گویم» مناسبت دارد:

گویم ار خود تمیز دارندی   فقر را بس عزیز دارندی

***

ب ۷۷-۷۸ تن هر عارفی بلا را بود   گوهر فقر مصطفا را بود

بس تو در من یزید هر بازار   گوهر فقر می‌فروشی خوار

«بس» در آغاز بیت ۷۸ وجهی ندارد و این بیت نتیجه منطقی بیت قبل نیست. به جای «بس» در آغاز بیت ۷۸ «بس» درست است و آن قید است برای صفت «خوار» در پایان بیت: تو در من یزید هر بازار، گوهر فقر را بس خوار می‌فروشی:

بس تو در من یزید هر بازار   گوهر فقر می‌فروشی خوار

***

ب ۸۱- چون رساند همی به جاه تو را   کارگاه‌یست خانقاه ترا

در بیت‌های ۷۹ و ۸۰ خانقاه به صورت «خانگاه» آمده‌است و هرچند در بیت ۸۱ دست‌نوشته‌ها «خانقاه» دارند، در اینجا هم «خانگاه» درست به نظر می‌رسد. علی‌القاعده شاعر این کلمه را با تلفظی واحد بر زبان می‌آورده و دور از ذهن است که در دو بیت آن را خانگاه تلفظ کرده باشد و در بیتی دیگر خانقاه. اصل لغت هم خانگاه (خانه+گاه) است مأخوذ از خانگاه مانویان (حسن‌دوست، ۱۳۹۵: ذیل «خانقاه») و این صورت علاوه‌بر نسخه ل در همین

مثنوی، در بسیاری دست‌نوشته‌های متون دیگر بر جای مانده. اما نکته مهم‌تر آنکه بیت ۸۱ اصلاً بر پایه تشابه لفظی «کارگاه» و «خانگاه» شکل گرفته و شاعر در ساختن بیت به قرابت لفظی و تباعد معنوی «کارگاه» و «خانگاه» نظر دارد. با توجه به «خانگاه» در ابیات ۷۹ و ۸۰ و کلمه «کارگاه» در این بیت، به نظر می‌رسد باید بیت را بدین صورت تصحیح کرد:

چون رساند همی به جاه تو را   کارگاهی ست خانگاه تو را

***

ب ۸۲- رو که هم در میان کارگهت   برد ابلیس رنگ کار رهت

مشخص نیست که مدرس بیت را چگونه خوانده و فعل مصراع دوم را «ره بردن» گرفته یا «رنگ کار را بردن». در هر دو صورت مصراع دوم مبهم است. برای خوانش درست بیت «رنگ کار» را باید به صورت صفت مرکب خواند و «رنگکار» در لغت‌نامه در معنی «مزور، نیرنگ‌ساز، محیل و چاره‌ساز» آمده است و به این بیت استشهاد کرده‌اند:

نگه کرد گرسیوز رنگکار   ز گفت سیاوخش با شهریار

(دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل رنگکار)

در ل کلمه اول مصراع دوم صریحاً واضحاً «بزد» ضبط شده است. چند خوانش برای این مصراع محتمل است. چون در «برد» «ر» ساکن است، نمی‌توان نقطه «ز» را مربوط به ذال معجمه دانست، پس کلمه را «بُرد» نمی‌توان خواند. مینوی «بُرد ابلیس رنگ کار رهت» آورده و به نظر می‌رسد مصراع را چنین خوانده: ابلیس رنگکار رهت را بُرد. علاوه بر «ره بُرد» سه خوانش دیگر هم محتمل است: ۱- رنگ پزد؛ ۲- ره بزد؛ ۳- رنگ بُرد. با توجه به ضبط اقدم نسخ و معنی، گمان می‌کنیم متن را «رو که [...] ابلیس رنگکار رهت را بزد» باید خواند و در ادامه فعل امری «رو» در مصراع اول، زمان ماضی مناسب‌تر است:

رو که هم در میان کارگهت   بزد ابلیس رنگکار رهت

***

ب ۹۰- شربت صرف را بکام افکن   نوش کن توبه را ریا بشکن

تصحیح دو کلمه در اینجا لازم است. «به کام افکن» در نسخ وجود ندارد و درست «به جام افکن» است که با «نوش کن» هم مناسبت بیشتری دارد. «صرف» نیز باید به «صدق» (ضبط ک) تصحیح شود. «شربت صدق» اضافه تشبیهی است. یکی از مسائلی که سنائی در ابیات بسیاری از این مثنوی بدان توجه کرده صدق و راستی است. نقطه مقابل صدق، ریا و تظاهر به فقر و دراز کردن دست نیاز است. سنائی در این مثنوی یک بار در ابیات ۶۰ تا ۶۵ به

صدق و راستی می‌پردازد و می‌گوید اگر صدق همراه با نیاز و دراز کردن دست باشد، حقیقی نیست. ابیات ۶۶ تا ۸۶ هم بیان همین مطلب است و مذمت فقر ریایی و طلب نان و جمع مال. در بیت ۸۷ باز به اصل مطلب یعنی صدق برمی‌گردد و تا پایان مثنوی (قبل از ابیات دعایی) به صدق و جوانب و لوازم مختلفش توجه دارد. بیت ۹۰ هم در ضمن همین ابیات است و سنائی در آن می‌گوید برای رسیدن به حقیقت توبه کن و ریا را ترک کن و «صدق» پیش گیر. «صرف» صفتی نیست که مناسبتی با گفته‌های شاعر در صدر و ذیل داشته باشد. اتفاقاً در این بیت نقطه ثقل و منظور اصلی «صدق» است:

شربت صدق را به جام افگن نوش کن توبه را ریا بشکن

***

ب ۱۰۲- دستمان نگسلان ز دامن خود روحمان پاک کن ز نیک و بد

در این بیت هم اشکال بیت ۴۲ وجود دارد و مصحح فعل نهی با «ن» را در متن جای داده. «نگسلان» هم در هیچ‌یک از نسخ نیامده. گفتیم که ابیات پایانی در ح افتاده و در ک ابیات دعایی پایان مثنوی که در آنها به اهل بیت توجه شده، نیامده. بیت در دو نسخه آمده است: ل بی نقطه است و گ «بگسلان» دارد. هر چند ضبط گ مستقلاً معیار نیست، ل را هم، غیر از «بگسلان» نمی‌توان خواند. همان دلایلی که در باب «نخر» گفتیم در باب «نگسلان» صدق می‌کند. اگر مراد نهی بود، سنائی «مگسلان» می‌گفت.

اگر منظور از «خود» به درستی دریافت می‌شد، چنین تغییری را در متن روا نمی‌داشتند. توجه به بیت قبل و سیاق کلام مشکل را حل می‌کند:

(۹۹) کردگارا به جان پاک رسول به علی و حسین و سبط بتول [...]

(۱۰۱) که دل ما ز غیر خود بستان از هوای هوای خود برهان

(۱۰۲) دستمان بگسلان ز دامن خود روحمان پاک کن ز نیک و بد

روشن است که منظور از «خود» در مصراع اول ۱۰۱ «کردگار» است، و در مصراع دوم آن، منظور «خود گوینده» و به معنای «نفس» است. به همین ترتیب «هوای خود» هم به معنای «هوای نفس» است. در بیت ۱۰۲ نیز منظور از «خود»، «کردگار» نیست، بلکه مراد همان طور که در مصراع قبل گفته «نفس» و «خود من» است. سنائی در اینجا دعا می‌کند که از خود رها شود و روحش از هر چیز پاک شود.

این بیت را نیز باید به صورت اصلی که آمد، تصحیح کرد و نمی‌توان آن را شاهدهی برای کاربرد «ن» نهی در متون کهن گرفت.

۶- اغلاط مطبعی

در چاپ مدرس، علاوه بر سهوها در تصحیح، در چند بیت، اغلاط مطبعی نیز به متن تحریمه راه یافته. در این موارد، کلمه غلط را با گیومه مشخص کرده‌ایم و صورت درست در پی بیت یا مصراع آمده‌است:

ب ۹- روح را چون «سسیح» بفزائی [...].

درست: مسیح.

***

ب ۴۸- همت از کون و کان برون‌تر بر چیست مطلوب تو از آن «مگذرد».

درست: مگذر.

***

ب ۵۰- با تو از تو نماند هیچ «توئی» در ننگجد در آن مقام «دوی».

برای کلمات قافیه، رسم‌الخط واحدی باید برگزید. سنائی در دیوان «دوی» را با «هروی»، «اموی»، «علوی» و مانند آن قافیه کرده‌است:

فضل یحیی صاعدِ هروی [...]

پنجی و چاری و سه‌ای و دوی

(سنائی، ۱۳۸۸: ۷۱۵-۷۱۶)

فضل یحیی است بر ضعیف و قوی

یکی او ببرد ازین خادم

معلوم می‌شود که سنائی در تلفظ «دوی»، «واو» را حفظ می‌کرده و آن را «دوئی» تلفظ نمی‌کرده‌است. بنابراین قوافی بیت تحریمه را باید «توی» و «دوی» نوشت و $tūwī$ و $dūwī$ خواند.

***

ب ۶۹- قربتت باید و هوا طلبی «آینت» بیچاره «تاجها» طلبی

درست: اینت، تاجها.

***

ب ۱۰۰- بمقیمان خانقاه وفا «بامینان» مامن هل اتی

درست: به امیمان.

ضبط دست‌نوشته‌ها «امیمان» است. مدرس رضوی در حاشیه گفته: «استاد مینوی: در هر دو نسخه چنین است به جای «امامان» یا بمعنی قصدکنندگان». بنابراین معلوم می‌شود که مدرس نیز امیمان در نظر داشته و امیمان در متن، غلط چاپی است.

۷- نتیجه‌گیری

در نوشتار حاضر با بررسی دست‌نوشته‌های مثنوی *تحریقه/قلم* ۳۴ مورد تصحیح و اصلاح در متن مصحح شادروان مدرس رضوی به نظر رسید. اگر به شمار اندک ابیات این مثنوی (۱۰۳ بیت) توجه کنیم می‌بینیم که بسامد سهوهای رخ‌داده در متن قابل توجه است. این نکته نشان می‌دهد که هنوز با تحقیقات بیشتر باید کوشید تا متنی منقح‌تر از این مثنوی و بسیاری متون دیگر فراهم کرد. نتیجه دیگری که ضمن این تحقیق به دست آمد در باب میزان صحت و اعتبار ضبط‌های دست‌نوشته‌های متن است. در اکثر موارد ضبط نسخه کابل نسبت به سایر نسخ این متن، صحیح‌تر و کهن‌تر است و البته این نتیجه لزوماً در باب سایر آثار سنائی قابل تعمیم نیست.

پی‌نوشت

۱. ما در مقدمه تصحیح مثنوی‌های سنائی که در دست انتشار است، به‌طور مبسوط اسناد و منابع مربوط و دلایل این انتساب‌ها را بررسی کرده‌ایم.
۲. مثنوی‌های سنائی یک بار هم در سال ۱۳۸۹ به کوشش دکتر عبدالرضا سیف و غلامحسین مراقبی به چاپ رسید. این چاپ، «بازنگری» تصحیح مرحوم مدرس است، نه تصحیح متن از روی نسخ خطی آن. علاوه‌براین، در سال ۱۳۹۳ دکتر احمد نورمند کتابی با عنوان شرح مثنوی *تحریقه/قلم* به چاپ رساند که متن آن همان متن مصحح مدرس رضوی است و مؤلف در آن متن را «شرح» و در برخی ابیات آن تصحیحاتی ذوقی وارد کرده‌است.
۳. «بیستم» را هشتم هم می‌توان خواند. دوبروین که تصویر میکروفیلم دانشگاه تهران (ف ۱۳۴) را در اختیار داشته، «هشتم» خوانده است (102: 1983) و مینوی که به اصل نسخه مراجعه کرده، «بیستم» (۱۳۳۶: ۸). در تصویر واضحی که ما در اختیار داریم «بیستم» (حروف یکم و دوم بی نقطه) دیده می‌شود.
۴. دوبروین همان‌جا به اسرارنامه گوه‌رین هم ارجاع می‌دهد. تصویرهایی که در مقدمه اسرارنامه گوه‌رین آمده، مربوط به نسخه کتابخانه سلطنتی (مورخ ۷۳۱ق) نیست، بلکه مربوط به دو نسخه است که قطعا در سده ۷ق به خط ابراهیم‌بن عوض مراغی کتابت شده‌است.

۵. برای ارجاع به ابیات تصحیح‌شده تحریمه، به جای شماره صفحه، موضع دقیق آنها یعنی شماره بیت آمده است.
۶. در باب اصالت بیت ۲۴ این نکته نیز گفتنی است که شاید همان «بیان کردنش» در بیت ۲۳ و «که» در آغاز بیت ۲۵ برای بیان اینکه ابیات بعد، از زبان قلم است کافی باشد. منتهی چون قدری دیرپاب است، بیت ۲۴ را در این میان افزوده‌اند تا نشان دهند ابیات بعد، از زبان قلم است. بعد از «در بیان درآمدن قلم»، بیت ۲۴ به نحوی حشو است، با این حال چون بیت در نسخه کهن و معتبر کابل آمده است، آن را نمی‌توان الحاقی دانست.
۷. چایی: زاد (!)

منابع

- انوری ایبوردی. ۱۳۴۰. *دیوان*، به‌اهتمام م.ت مدرس رضوی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- برهان. ۱۳۶۲. *برهان قاطع*، به‌اهتمام م. معین، تهران: امیرکبیر.
- بشیر، ع.ا. ۱۳۵۶. «مقدمه بر کلیات اشعار حکیم سنائی غزنوی»، کابل: مؤسسه انتشارات بیهقی، یک تا چهل و دو.
- تفسیر قرآن پاک (مؤلف ناشناس). ۱۳۸۵. به‌کوشش ع. رواقی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و سمت.
- تفلیسی، ا. ۱۳۵۱. *قانون ادب*، به‌اهتمام غ. طاهر، ج ۳، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- حسن دوست، م. ۱۳۹۵. *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- دوبروین، ی.ت.پ. ۱۳۷۸. *حکیم اقلیم عشق: تأثیر متقابل دین و ادبیات در زندگی و آثار حکیم سنایی غزنوی*، ترجمه م. علوی مقدم و م.ج. مهدوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- دوبروین، ی.ت.پ. ۱۳۸۴. «فلندریه در شعر عارفانه فارسی از سنائی به بعد»، در *میراث تصوف*، ترجمه م. کیوانی، تهران: مرکز، ج ۲: ۱۷۶-۱۹۱.
- دهخدا، ع.ا. و دیگران. ۱۳۷۷. *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
- الزنجی السجزی. ۱۳۶۴. *مهدب‌الاسماء فی مرتب الحروف والأشیاء*، تصحیح م.ح. مصطفوی، تهران: علمی و فرهنگی.
- سجادی، ج. ۱۳۷۵. *فرهنگ علوم فلسفی و کلامی*. تهران: امیرکبیر.
- سعدی. ۱۳۷۷. *گلستان*، تصحیح و توضیح غ.ج. یوسفی، تهران: خوارزمی.
- سنائی. کلیات، دست‌نوشته ش ۲۶۲۷ در کتابخانه ولی‌الدین افندی در استانبول، بی‌کا، مورخ ۶۸۳-۶۸۴ ق.

سنائی. ۱۳۵۶. کلیات، چاپ عکسی دست‌نوشته کتابخانه نسخ خطی وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان در کابل، بی‌کاه، از سده ششم ق، به کوشش ع.ا بشیر، کابل: مؤسسه انتشارات بیهقی.
سنائی. مثنوی‌ها، دست‌نوشته ش ۳۷۳۴ کتابخانه فاتح در استانبول، به خط گلشنی هروی، مورخ ۸۸۴ ق.

سنائی. مثنوی‌ها، دست‌نوشته ش ۶۱ کتابخانه حالت افندی علاوه‌سی (ملحقی) در استانبول، بی‌کاه، از سده نهم.

سنائی. ۱۳۳۶. «مثنوی تحریرة/القلم»، به تصحیح مجتبی مینوی، در فرهنگ ایران زمین، ج ۵: ۱۰-۱۵. (افست سخن، ۱۳۸۵).

سنائی. ۱۳۴۶. «حریة/القلم»، با مقدمه و تصحیح ر. مایل هروی، آریانا، ۲۵ (۲): ۷۱-۷۵.

سنائی. ۱۳۴۸. مثنویهای حکیم سنائی، تصحیح و مقدمه از م.ت مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

سنائی. ۱۳۷۷. حدیقه/الحقیقه و شریعة/الطریقه، به‌اهتمام مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

سنائی. ۱۳۸۸. دیوان، به‌اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.

سورآبادی. ۱۳۶۵. قصص قرآن مجید برگرفته از تفسیر سورآبادی، به‌اهتمام ی. مهدوی، تهران: خوارزمی.

شفیعی کدکنی، م.ر. ۱۳۸۱. تازیانه‌های سلوک، تهران: آگاه.

عطار. ۱۳۶۱. اسرارنامه، به تصحیح ص. گوهرین، تهران: زوار.

عطار. ۱۳۶۸. دیوان، به‌اهتمام و تصحیح ت. تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی.

عطار. ۱۳۸۳. منطق‌الطیر، مقدمه، تصحیح و تعلیقات م.ر. شفیعی کدکنی، تهران: سخن.

فاضل تونی، م.ج. ۱۳۸۸. حکمت قدیم، به‌اهتمام م. رئیس‌زاده، تهران: مولی.

فرشیدورد، خ. ۱۳۸۰. گفتارهایی درباره دستور زبان فارسی، تهران: امیرکبیر.

مولانا جلال‌الدین محمد. ۱۳۷۸. کلیات شمس، جزو چهارم، با تصحیحات و حواشی ب. فروزانفر، تهران: امیرکبیر.

المیدانی. ۱۳۴۵. السامی فی الأسامی، چاپ عکسی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

مینوی، م. ۱۳۳۶. «درباره مثنوی تحریرة/القلم»، فرهنگ ایران زمین، (۵): ۵-۹. (افست سخن، ۱۳۸۵).

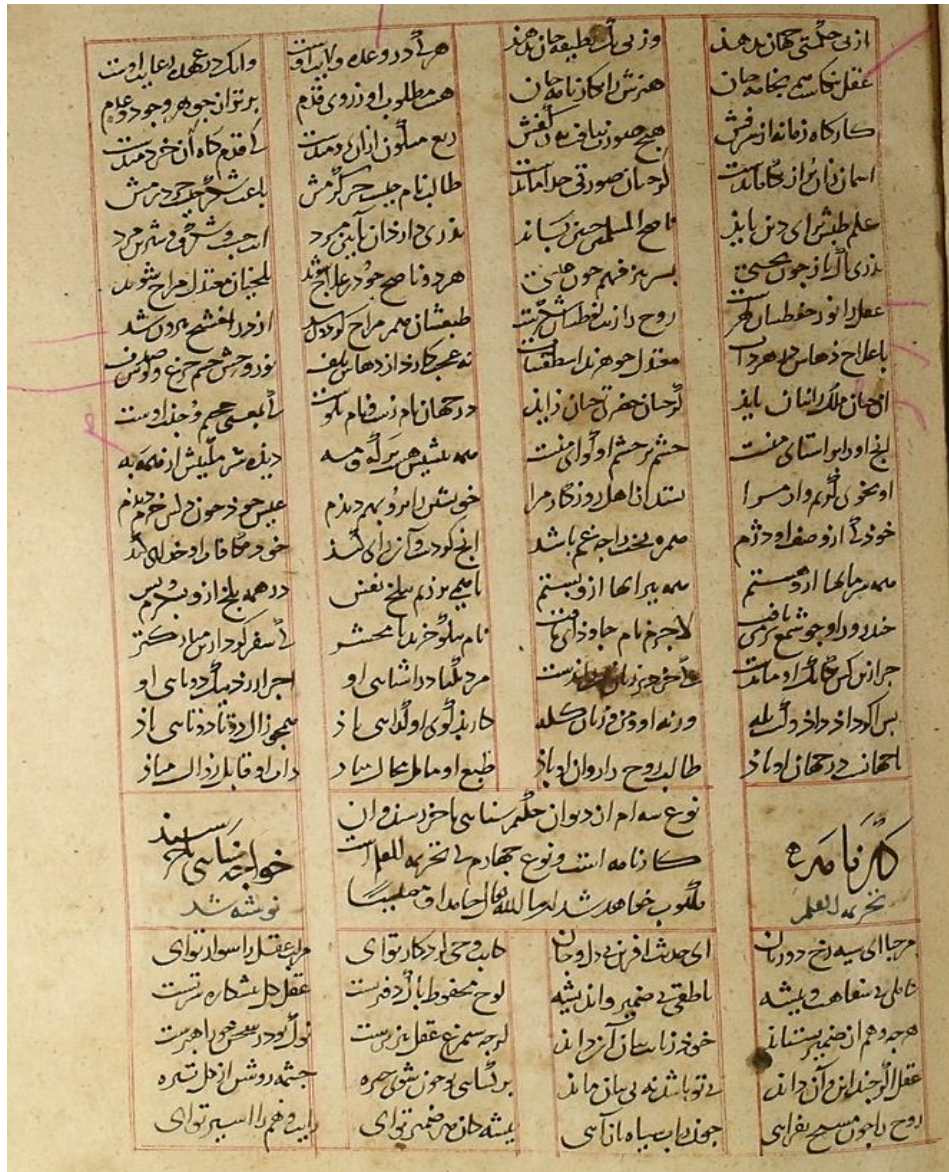
ناصر خسرو. ۱۳۵۷. دیوان، به‌اهتمام م. مینوی و م. محقق، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل و دانشگاه تهران.

de Beaucueil, S. de Laugier. 1964. *Manuscripts d'Afghanistan*, Cairo: l'Institut Francais d'Archeologie Orientale.

de Blois, Francois. 2004. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Vol. V (Poetry of the Pre-Mongol Period), London and New York: RoutledgeCurzon.

de Bruijn, J. T. P. 1983. *Of Piety and Poetry: The Interaction of Religion and Literature in the Life and Works of Ḥakīm Sanā'ī of Ghazna*, Leiden: Brill.
Utas, Bo. 1973. *Ṭarīq ut-Taḥqīq: A Critical Edition, with a History of the Text and a Commentary*, Lund: Scandinavian Institute of Asian Studies.

آغاز تحریر القلم در دست‌نوشته مورخ ۶۸۳ ق

تا مع بر زخم ببلخ نفس	در همه بلخ ازو بشکرم پس
خند روز او جوشع برین تافت	لاجرم نام حاو دانی تافت
نام نگو خرید تا محشر	کی سفر باشد ازین مبارکتر
حز ازین کس یکا یک او مانده است	کخرد بر زبان من رانده است
مرد یکتا در اشنائی او	آخر از زدی یک دو تایی او
سگ کرد اد داد کشت ببله	ورنه او درین زبان کله
کار بد لوی او کدایه باد	مهر زال دو تادو تایی باد
تاجهانست در جهان او باد	طالب روح راروان او ناد
ترا حداث را نشانه مباد	قابل عارضه زمانه مباد
طلک او مایل محال مباد	عمر او قابل زوال مباد

تحریمة القلم

مرجا ایسه دل دوزبان	ای حدیث افزین بد دل جان
کاتب وحی کرد کار توکی	مرکب عقل را سوار توکی
کاملی بی صناعت و بیشه	ناطقی بی ضمیر و اندیشه
لوح محفوظ پاک دفتر نست	عقل کل بیشکاره، سورتست
هر چه وهم از ضمیر بستاند	خورد زبانت بیان آن داند
کوجه سمرغ عقل تیز برست	تو که تو در سجوش راه برست
عقل اگر خند این دکان داند	بی تو باشنده بی بیان ماند
برکشای تو خون سوبه جیره	جشمه، روشن از کل تیره
روح را خون مسیح بفرزانی	خون ز آب سیاه باز آتی
تسته، کان هر ضمیر توکی	رایت وهم را امیر توکی
کلین عقل کل شکفته نست	در معنی تمام سفته، نست
قاصد وهم دور بینی تو	زان سزاوار افزینی تو
هر چه اندیشه بر خرد شمرد	بر زبان تو ستر آن کرد
از تو اندیشه، نست بیگانه	بل تو شععی حدیث بر روانه
دفتر بر خرد شود بستان	خون زبان تو تر شود بیان

آغاز تحریمة القلم در دست‌نوشته ک از سده ششم ق

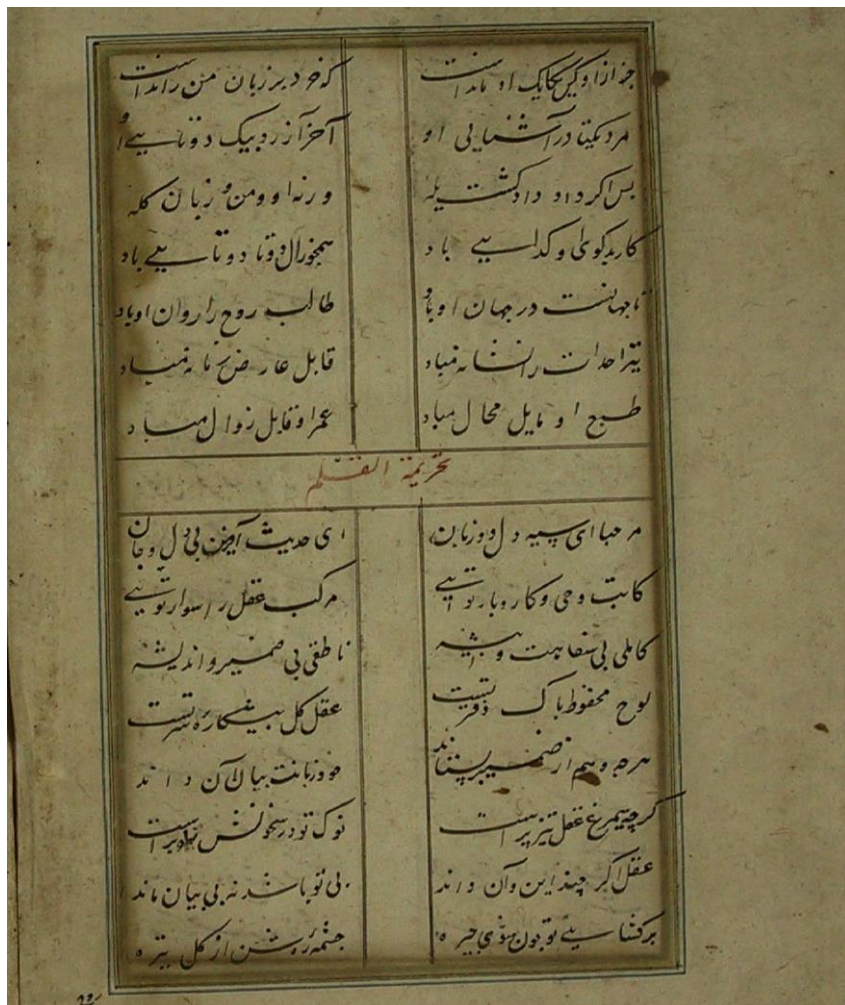
۲۹۴

خویشترین را برده‌ام دیدم خود که از وصف او ترسم باشد	عیش خود چون دلش خرم دیدم همه بخت را چه کنم باشد
آنچه که دست اینچنینی را کند همه سپهرهای از دستم	خود یکا فات او خدای کند همه سپهرها از دستم
تا می‌باید بر زخم تلخ نشن در سینه از زخم شکرم و بس	خود ز زخم تلخ نشن در سینه از زخم شکرم و بس
خند روز از او چو تیغ بر سنان لاجرم نام جاودانی یافت	خود روز از او چو تیغ بر سنان لاجرم نام جاودانی یافت
بام نیکو خسر بد تا عیش که گشت کرد ازین مبارکتر	خود بام نیکو خسر بد تا عیش که گشت کرد ازین مبارکتر
جز ازین کس یکا یک او ماند که خرد بر زبان من راز است	خود جز ازین کس یکا یک او ماند که خرد بر زبان من راز است
هر یکتا در آشنایی او آخرا زدیگ دو تایی او	خود هر یکتا در آشنایی او آخرا زدیگ دو تایی او
بس اگر داد او دست یل ورنه او وسن و زبان کلمه	خود بس اگر داد او دست یل ورنه او وسن و زبان کلمه
کار بگوئی او که راستی باد تجو زال دونا و تایی باد	خود کار بگوئی او که راستی باد تجو زال دونا و تایی باد
تا جانانت در جهان او باد طاب روح رازون او باد	خود تا جانانت در جهان او باد طاب روح رازون او باد
طبع او با بل محال سباد ذات او قابل سوال سباد	خود طبع او با بل محال سباد ذات او قابل سوال سباد
نوح بیوم از دیوان حکیم پسنایی با خرد سپید دان کار نام است	خود نوح بیوم از دیوان حکیم پسنایی با خرد سپید دان کار نام است
دو نوح جهانم که تجر به العلم کتوب خواهد انشا اله تعالی جانها و حقیقتا	خود دو نوح جهانم که تجر به العلم کتوب خواهد انشا اله تعالی جانها و حقیقتا

مرجای سپهر رخ رو زبان کاتب وحی کرده کار تویی	ای حدیث ازین دل جان مرکب عقل را سوار تویی
کاملی بی سناست و خسته لوح محفوظ یک دفتر است	ناظمی بی ضمیر و اندیشه عقل کل پیش کاره در است
هر چه درم از ضمیر بیستاند که چه بیسمرغ عقل تیر بر است	خود هر چه درم از ضمیر بیستاند که چه بیسمرغ عقل تیر بر است
عقل اگر جنبد این آن دان بر کسای تو چون شوی خبره	خود عقل اگر جنبد این آن دان بر کسای تو چون شوی خبره
روح را چون هیچ نباشد یافته کان مسر ضمیر تویی	خود روح را چون هیچ نباشد یافته کان مسر ضمیر تویی
کلین عقل کل شکسته است هر چه اندیشه بر خسرده نمرده	خود کلین عقل کل شکسته است هر چه اندیشه بر خسرده نمرده
از تواند زینت پیکار و قهر بر خسرده شود بیستان	خود از تواند زینت پیکار و قهر بر خسرده شود بیستان

آغاز تحریر القلم در دست‌نویشت گ مورخ ۸۸۴ق

آغاز تحریر القلم در دست‌نوشته از سده نهم ق

روش استناد به این مقاله:

رحیمی، م. یوسف پور، م. ۱۴۰۰. «متن‌شناسی تحریر القلم و تصحیح ابیاتی از آن»، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۲ (۱۲):

DOI:10.22124/plid.2022.21317.1583 . ۲۱۰-۱۸۷

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

